

Розділ 5 Визначення і логічний поділ понять

5.1. Визначення понять

5.1.1. Загальна характеристика визначення

Визначення — логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст понять або вводиться новий термін. Визначити поняття — значить указати, які суттєві ознаки входять у його зміст, наприклад, «Конституція — це основний закон держави» або «Демократія у перекладі з грецької означає владу народу».

Визначення ще часто називають дефініцією, або, у творах деяких авторів (наприклад, Спінози), детермінацією (від лат. *definitio*, або *determinate*). *Definire* або *determinare* означає встановити *finis*, або *terminus* (межовий стовп, що позначав межу земельної ділянки, поля, державної території). Тому в логіці для позначення складових частин визначення широко використовують як українські, так і латинізовані слова визначуване (дефінієндум, *definiendum*) і визначувальне (дефінієнс, *definiens*). У наших прикладах поняття «конституція» і «демократія» є визначуваними, а поняття «основний закон держави», «влада народу» — визначувальними поняттями. Скорочено визначуване записують *Dfd*, а визначувальне — *Dfn*. Тоді загальна структура визначення матиме вигляд формули $Dfd = Dfn$.

Визначення виконує важливі пізнавальні і практичні функції:

- (1) воно дозволяє точно обмежити клас явищ, що належать до предмета міркування;

(2) за його допомогою ми одержуємо можливість однакового розуміння предмета міркування всіма людьми, яким воно відомо;

(3) у силу (2) воно дозволяє людям ефективно взаємодіяти між собою.

Для того щоб можна було сформулювати визначення, не-обхідно, щоб була досить добре розроблена та галузь знання, до якої належить визначуване поняття. Інакше кажучи, має бути накопичений великий практичний досвід розрізнення і вико-ристання визначуваних предметів, а також зроблені значні те-оретичні зусилля щодо словесного іменування суттєвих ознак предмета.

5.1.2. Види визначень

У сучасній логіці розрізняють багато типів і видів визначень. Найбільш поширеними з них є явні й неявні, реальні й номінальні визначення, які в свою чергу поділяються на підвиди.

Насамперед потрібно відзначити різницю між явними і неявними визначеннями. Явні визначення засновані на рівності об-сягів визначуваного і визначального понять, тобто $D_{fd} = D_{fn}$. Зви-чайно в науці (особливо в математиці і логіці) загальна схема та-ких визначень має вигляд:

« S_e (за визначенням) P », або, ще коротше, « $S = df P$ ».

При цьому не має значення, чи виражається кожне поняття S і P одним словом або сполученням слів.

Явними будуть, наприклад, такі визначення:

«Норма права є загальнообов'язкове для всіх громадян правило поведінки, встановлене і підкріплене силою влади уповноважених на це державних органів» або «Пролегомени є введення у певну науку». В останньому визначенні ототожнюються два поняття: «пролегомени» і «введення в певну науку».

Неявні визначення не мають рівності їхніх двох складових частин і тому визначеннями в точному смислі даного терміна не є — за ними тільки згідно з традицією зберігається це найменування. Це скоріше прийоми, подібні до визначень, а іноді це лише окремі стадії конструювання визначень. Так, наприклад, у науковій літературі часто пропонується розрізняти вербальні і остенсивні визначення.

Мається на увазі те, що вербальні (від лат. *verba*- слово) визначення формулюються тільки за допомогою слів на відміну від вказівних, або остенсивних, визначень (від лат. *os* — кістка, у переносному значенні *ostensio*— вказання пальцем на щось). Для розуміння вербального визначення слід добре знати мову, на якій воно сформульоване.

Для того щоб дати остенсивне визначення, необхідно вийти за межі мови і здійснити безпосередній контакт із об'єктом, який позначається словом. Остенсивні визначення не потребують досконалого знання мови, бо вони здійснюються шляхом безпосереднього показу (або демонстрації) об'єкта, для якого формулюється поняття, і одночасного повідомлення його назви.

Звичайно в такому визначенні використовується вказівний займенник «це». Існують два засоби здійснення остенсивного визначення: 1) вимовлення речення з цим словом супроводжується жестом і 2) просто вимовлення цього речення саме тоді, коли

співрозмовник сприймає відповідний об'єкт. До структури оstenсивного визначення входять особа, яка будує визначення (s_1); особа, для якої воно будується (s_2); деяке ім'я (a) та об'єкт, до якого воно належить (O). Мається на увазі, що особа s

1
пока-зує особі s

2
на об'єкт O , називаючи цей об'єкт a .

Остенсивні визначення застосовуються в навчанні як спосіб повідомлення первісних знань: вони дають можливість розуміти той чи інший термін, не звертаючись до інших термінів. Розрізняють повністю оstenсивні і частково оstenсивні визначення. За допомогою перших ми навчаємося рідній мові. Будуючи другі, ми вже володіємо певною природною мовою. Принциповою особливостю останніх є те, що за їхньою допомогою ми знайомимось з одиничними поняттями, які маємо щодо унікальних предметів. Так, можна вважати, що оstenсивним визначенням буде не тільки прямий показ одиничного предмета думки, а й фотографія певної особи, відбитки її пальців, біохімічний склад крові тощо. Проте цей вид визначень виходить за власні межі логіки, хоча й має дуже важливе значення для слідчої і судової практики в аспекті ідентифікації певних осіб або матеріальних предметів і ситуацій. Це скоріше первісна стадія у розвитку визначень.

Часто проводять різницю між реальними і номінальними визначеннями, маючи на увазі, що перший вид розкриває суттєві ознаки предмета, а другий — зміст його імені. Але оскільки передбачається, що номінальні визначення не належать до самого предмета, вони не мають принципово важливої функції визначення — відрізнити даний предмет від інших, установлювати межу, — їх також варто віднести до прийомів, подібних з визначеннями. З цього погляду явними будуть тільки реальні визначення, що відображають суттєві ознаки предмета міркування або класу цих предметів і мають своєю метою відрізнити обумовлений предмет від всіх інших предметів шляхом виділення тільки йому властивих ознак. Проте слід мати на увазі, що так звані номінальні визначення виконують важливу роль у наших думках, бо за їхньою допомогою даються назви предметам і явищам, що вивчаються, вводяться в науковий і практичний обіг нові терміни, з'ясовується значення вже усталених термінів, пояснюються іншомовні терміни. Наприклад, термін «ліберальний» у перекладі з латинської означає «вільний».

Щоб краще з'ясувати відмінність номінальних визначень від реальних, порівняємо номінальне й реальне визначення юридичної особи:

1) «Коллективні утворення як суб'єкти цивільного права іменуються юридичними

особами»;

2) «Юридичними особами визнаються організації, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести відповідальність, бути позивачами і відповідачами в суді, в господарському або третейському суді». Перше визначення є номінальним, а друге — реальним.

Реальними називають такі визначення, за допомогою яких об'єкт, що нас цікавить, виділяється з численних об'єктів на підставі деякої відмінної ознаки. За допомогою реальних визначень ми встановлюємо істотні ознаки предмета думки, тобто розкриваємо зміст поняття. Наприклад, у визначенні «Крадіжкою є таємне привласнення чужого майна » здійснюється виділення крадіжки з множини злочинів за допомогою групи ознак.

Дати просте перерахування навіть суттєвих ознак цікавлячого нас предмета ще не означає дати визначення. Для визначення необхідно обрати якийсь метод. Відповідно до застосовуваних методів і розрізняють окремі види визначень.

Визначення через рід і видову відмінність

Найбільш простими, зручними для побудови і користування і в силу цього найбільш поширеними є визначення через вказівку найближчої родової ознаки і видової відмінності (*definitio per genus proximum et differentiam specificam*), що часто називають класичними. Назву «класичних» вони одержали насамперед тому, що визнані класики філософії — Сократ, Платон і Аристотель, — розглядали тільки визначення такого виду. Нерідко їх називають також класифікаційними, тому що за їх допомогою будуються наукові класифікації предметних галузей конкретних наук.

Ці визначення репрезентуються формулою $A = Bc$, де A — визначуване; Bc — визначувальне. Прикладом визначення цього типу буде визначення «Криміналістика є наукою, що розробляє систему спеціальних прийомів, методів і засобів збирання, фіксації, дослідження і використання судових доказів». У цьому визначенні криміналістика спочатку вводиться в клас наук, а потім відокремлюється від інших наук вказівкою на видову відмінність, яка має бути істотною ознакою.

Метод побудови таких визначень наступний. Визначуване поняття (А) підводиться під більш загальне поняття В (найближчий рід), а потім указується та ознака с, що відрізняє дане визначуване поняття як особливий вид від інших видів, також підпорядкованих цьому родовому поняттю (видова відмінність). Загальна формула такого визначення має вигляд $A = Bc$.

Наприклад, перед законодавцем стоїть завдання визначити поняття «крадіжка». Він знаходить найближче до «крадіжки» родово поняття «злочин проти власності». Однак існує велика розмаїтість таких злочинів. Як відрізнити від них крадіжку? Законодавець встановлює видову відмінність для крадіжки, притаманну тільки їй, а саме — те, що крадіжка, на відміну від інших посягань на власність, вчиняється способом «таємного викрадення» на відміну від пограбування або розбою, що вчиняються відкритими способами. Закінчене визначення в ст. 185 КК України говорить: «Таємне викрадення чужого майна (крадіжка)».

Визначення через рід і видову відмінність у свою чергу поділяються на підвиди: а) атрибутивні; б) генетичні (операціональні).

В атрибутивних визначеннях видовою відмінністю є якості і властивості (атрибути). Властивість — це об'єктивна визначеність речі в якомусь відношенні, щось таке, що належить предмету самому по собі. Якість є прояв властивості в пізнаваному нами об'єкті, тобто його «яке». Наявність електропровідності металів — це їх об'єктивна властивість. Ми використовуємо цю властивість у суб'єктивно потрібній нам якості провідників електроенергії для її передачі. Приклад атрибутивного визначення прийнятих цивільним судом доказів дає ст. 27 ЦПК (частина 1): «Доказами у цивільній справі є будь-як фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи».

У генетичних (від грец. genesis — походження), або операціональних (від лат. operativus — дія) визначеннях замість видової відмінності вказується або спосіб природного походження предмета, або спосіб його штучного формування (виготовлення, конструювання). Такі визначення широко використовують і в практиці (наприклад, у рецептах страв, ліків, технології виробництва сплавів), і в науці, особливо в математиці і правознавстві. Прикладом такого виду визначень може служити наступне: «Колом є фігура на площині, що утворюється у результаті обертання відрізка прямої лінії навколо

одного з його кінців» У даному ви-падку ми показуємо походження геометричної фігури. Інший приклад можна взяти з цивільного права. Згідно з ст. 909 ЦК, до-говір перевезення визначається так: «За договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пунк-ту призначення та видати його особі, яка має право одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату.

Відповідно до ст. 910 ЦК «за договором перевезення пасажир-а одна сторона (перевізник) зобов'язується перевезти другу сто-рону (пасажир-а) до пункту призначення, а в разі здавання бага-жу— також доставити багаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання багажу, а пасажир зо-бов'язується сплатити встановлену плату за проїзд, а у разі зда-вання багажу — також за його провезення».

Часто операціональні визначення виділяють в окремий вид, маючи на увазі традицію і частоту його вживання саме під таким найменуванням в експериментальних науках, наприклад у фізи-ці, коли визначення тих чи інших властивостей предметів здійс-нюється через вказання необхідних вимірювальних дій: так виз-начають силу, швидкість, масу тощо. Однак, як видно з наведе-них прикладів, принципових розходжень між генетичними й операціональними визначеннями немає.

Визначення через найближчий рід і видову відмінність до-сить легко сформулювати, коли видова відмінність вичерпується всього одною ознакою. Так, поняття «спідометр» можна просто визначити як «пристрій для вимірювання швидкості». Однак за-вдання визначення сильно ускладнюється, коли доводиться зустрічатися з явищами, які мають безліч суттєвих ознак, що вхо-дять до видової відмінності, і притому ще й з розмитими межа-ми. Особливо важко визначати соціальні явища, тому що в цих випадках доводиться мати справу не тільки з дуже складними предметами і принциповою неточністю знання про них, але із впливом різних, часто протидіючих один одному економічних, релігійних, політичних та інших інтересів. Великий вплив тут справляє також світоглядна і науково-методологічна позиція того вченого, що дає те чи інше визначення. Показовим прикла-дом може служити те, як різні автори по-різному визначають таке складне соціальне явище, як «право». Визначення самого понят-тя «права» і багатьох інших, похідних від нього правових понять постійно розвиваються як унаслідок постійного зростання на-ших знань про дійсність, так і під впливом постійного розвитку і зміни наших уявлень про належний суспільний правопорядок.

Далеко не кожне поняття можна визначити через рід і видо-ву відмінність або за допомогою вказання на спосіб виникнення предмета. Тому, крім розглянутих видів визначень, у практиці мислення користуються і деякими іншими способами.

Насамперед це філософські категорії, тобто гранично загальні поняття, для яких уже не можна знайти найближчого роду. Тому доводиться визначати категорії за допомогою інших, протилежних або додаткових до них за змістом категорій. Наприклад, «форма» визначається через «зміст», «сутність» — через «явище», «причина» — через «наслідок», «воля» — через «необхідність», «необхідність» інакше визначається через «випадковість», або «можливість», і т. ін. Такий спосіб визначення називають визначенням через відношення (реляційне визначення), або визначенням через вказання відношення предмета до своєї протилежності.

Визначення через вказання відношення визначуваного предмета до своєї протилежності є основним способом визначення філософських категорій, тобто гранично широких понять, на підґрунті яких формулюються усі інші категорії і поняття. Як приклад можна навести такі визначення: «Явище є формою виразу сутності, а сутність — внутрішньою основою явища»; «Форма — це спосіб існування змісту» і т. д. У кожному з цих і подібних визначень зміст одного поняття розкривається через вказання його відношення до іншого. У реляційних визначеннях замість видової відмінності використовуються відношення (реляції) визначуваного предмета до інших предметів. Таке відношення ще називають дефінітивним, або детермінаційним. Коли таке відношення є протилежністю або доповненням, у визначенні явно або неявно присутнє заперечення. Маючи саме це на увазі, Бенедикт Спіноза вчив: «*Determinatio est negatio*» («Визначення є заперечення»).

Іноді операція заперечення використовується й у правових визначеннях. Наприклад, у ст. 11 КК України поняття злочину визначається й у стверджувальній (чим, власне, є злочин) і в не-гативній формі (тобто шляхом точного вказання тих вин, що не є злочинами):

«1. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

2. Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної

небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі».

В інших випадках, коли не вдається дати визначення через найближчий рід і видову відмінність, використовують семантичні (екстенсіональні) визначення через вказання відповідних їм предметів або перерахування їхніх видів. Наприклад: «Близькі родичі» — батьки, діти, усиновлені, усиновителі, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, а також дружина»; «Законні представники» — ро-дичі, усиновителі, опікуни, опікуни обвинуваченого або по-терпілого, представники установ і організацій, під опікою яких перебуває обвинувачений або потерпілий».

У таких визначеннях перелічуються не ознаки предметів, а самі предмети, на які поширюються поняття «близькі родичі» і «законні представники». Тому такі визначення можна було б вза-галі не вважати визначеннями. Проте за своєю функцією вони виконують роль визначень, оскільки дають змогу відмежувати одне від одного, наприклад, близьких від інших родичів, закон-них представників від усіх інших осіб, відповісти на питання про те, що треба розуміти під тим чи іншим поняттям, до яких пред-метів воно застосову^ться. Такі визначення чітко встановлюють обсяг поняття, котре нас цікавить.

Наприклад, ст. 98 ЦПК України так визначає склад осіб, які беруть участь у цивільній справі: «Особами, які беруть участь у справі, визнаються: сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб, прокурор, органи державного управління, профспілки, державні підприємства, установи, організації, їх об'єднання, інші громадські організації та окремі громадяни, які захищають права і законні інтереси інших осіб, а також заявники та інші зацікавлені особи у справах, передбачених главами 29 і 33 цього Кодексу».

Особливим видом визначень, яким користуються тільки в математичній логіці та математиці, є аксіоматичні визначення. За їхньою допомогою визначаються цілі формальні системи (обчис-лення) та інші абстрактні об'єкти цих наук. Іншим типом визна-чення, пов'язаним із побудовою об'єкта, є індуктивне визначен-ня. У ньому із вихідних об'єктів теорії та деяких операцій буду-ються нові її об'єкти. Так, зокрема, будуються формули логіки висловлень. Наприклад, якщо A і B формули, тоді $A \wedge B$ («з A вип-ливає B ») також є формулою.

В науковій літературі наводиться багато інших видів визначень, але у сфері права вони не застосовуються і вказувати їх тут немає сенсу.

У так званих дефінітивних нормах права (статтях законів, у яких даються визначення уживаних юридичних понять) часто в межах однієї статті використовуються своєрідні «гібридні» визначення, що об'єднують відразу декілька їх видів. Так, у ст. 189 КК вимагання визначається так: «Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (вимагання)».

Як бачимо, вимагання визначається і шляхом вказання його роду і видової відмінності, і за допомогою перелічення окремих видів потерпілих осіб, і з вказанням можливих дій (операцій), що приводять до утворення складу даного злочинного діяння.

5.1.3. Прийоми, подібні до визначення

Процес розроблення повноцінних, точних, наукових визначень досить тривалий і складний. Тому часто доводиться використовувати операції, подібні з визначенням. Такі прийоми звичайно застосовують як через обмеженість знань (у тому числі наукових), так і заради економії часу або простоти навчання.

Як уже зазначалося, до елементарних прийомів, подібних з визначенням, належать так звані остенсивні визначення, що підрозділяються на позначення і вказівку. У першому випадку у відповідь на запитання називають ім'я якогось індивіда з обсягу того або іншого поняття, у другому — вказують на індивіда, що позначається якимсь словом. Це первинний шар навчання як словам нашої мови, так і позначеним ними поняттям. У цьому полягають їхня важливість і сила. Але є й слабкість, яка полягає в тому, що їхня ефективність значною мірою залежить від того, які саме предмети можуть бути безпосередньо представлені і наскільки великий словниковий запас у того, хто дає такі

визначення. Крім того, позначення і вказівки припускають, що визначуваний у такий спосіб предмет можна сприйняти за до-помогою органів чуттів. Таким чином, для визначення абст-рактних понять вони зовсім непридатні, оскільки мають ще дологічний характер, тобто не є визначеннями в повному сенсі даного терміна.

Відрізнення, або диференціація, є попередньою стадією будь- якого визначення і полягає в простій вказівці на відмінність цікавлячих нас предмета від інших. Наприклад, вираз «мораль — це не те ж саме, що право» містить деяку інформацію про право, а саме ту, що воно не збігається з мораллю. Але це й усе.

Іншим корисним прийомом, який допомагає скласти уявлен-ня про предмет, є наведення прикладів. Якщо ці приклади цілком вичерпують весь клас індивідів або видів, можна навіть одержати семантичне визначення через перелік (перерахування). Але, як пра-вило, цей прийом не є визначенням і не може його замінити.

Опис також дає можливість скласти деяке уявлення про пред-мет. Він містить поряд з суттєвими ознаками предметів їх не-суттєві, але може взагалі не містити суттєвих ознак. Частковим випадком опису є характеристика, в якій виділяються найбільш специфічні ознаки предмета. Вона також є кроком до абстракції, яку передбачає повне визначення.

Порівняння часто допомагає скласти образ предмета, спів- відносячи його з іншим, уже добре знайомим предметом, на який він схожий. Іноді його навіть називають визначенням за аналогією, хоча порівняння недостатньо для власне визначення в точному розумінні.

Досить часто в суспільних і гуманітарних науках користують-ся контекстуальними визначеннями понять. При цьому передба-чається, що деякий явно не визначений термін розуміється в тому значенні, що закріпилося за ним у прийнятому мовному контексті. Наприклад, принципово важливе для права поняття «свободи» ніде в законодавстві явно не визначається — ні в Кон-ституції, ні в галузевих кодексах. Але перерахування прав і сво-бод у Конституції (контекст) дозволяє зрозуміти, що саме зако-нодавець пов'язує з поняттям свободи. За допомогою такого не- явного.визначення можна досить впевнено і надійно міркувати про правові гарантії різних видів свободи або про форми їх по-рушення, не даючи йому точного визначення.

Нарешті, до прийомів, які схожі з визначеннями, але визначеннями не є, варто віднести і так звані «номінальні визначення» таких слів, що позначають спеціальні терміни права («пре-зупція», «касація», «юрисдикція» і т.ін.). З їхньою допомогою визначається не сам предмет, а його ім'я (номіна), коли незнайо-ме слово розуміється за допомогою вже відомих слів.

5.1.4. Правила визначень та помилки, можливі у визначеннях

Яким же правилам має відповідати повноцінне визначення?

Правило 1. Визначення повинно бути співмірним, тобто обсяги визначуваного і визначального виразів має бути рівні один одному. Це правило можна виразити формулою

$$VD_{fd} = VD_{fs},$$

де літерою V (перша літера англійського слова volume — обсяг) позначається обсяг дефінієндума і дефінієнса відповідно.

Порушення правила співмірності приводить до таких помилок:

(а) «Занадто широке визначення». Дефінієнс ширше дефінієндума за обсягом:

$VD_{fd} < VD_{fs}$. Приклад: «Крадіжкою є таємне викрадення різних предметів». Тут не

зазначено конкретно, чи є ці «різні предмети» чийсь майном, і тому неясно, чи може взагалі таке діяння вважатися злочином.

(б) «Занадто вузьке визначення». Обсяг дефінієнда менше обсягу дефінієндума: VDfd > VDfs . Приклад: «Смерть — природний кінець життя» (а як бути з «неприродним кінцем життя»?).

(в) «Перехресне визначення». Обсяги дефінієндума і дефінієнда знаходяться у відношенні перехрещування. Приклад: «Юрист — це людина, яка керується законами».

(г) Помилка, що називається «визначити, як потрапило». Приклад такого неохайного визначення колись пропонували Сократу: «Людина є двоногою твариною без пір'я», на що він із властивою йому іронією сказав: «А, я зрозумів, це общипаний півень!».

Правило 2. Визначення не повинно утворювати в собі кола. При порушенні цього правила з'являється помилка, що має назву «коло у визначенні», «порочне коло» (*circulus vitiosus*), коли визначальна частина сама може бути визначена тільки через визначуване поняття. Приклад: «Цивільне право — наука про цивільні правовідносини», але у свою чергу, «Цивільними правовідносинами є такі відносини, що регулюються цивільним правом».

Частковим випадком кола у визначенні є так звана «тавтологія» (від грец. *ta auto to logoi*, лат. *idem per idem* — «те ж через те ж саме») Тавтологічними називають помилкові визначення, в яких визначальна частина повторює визначувану, нехай іноді навіть й іншими, синонімічними словами, наприклад: «Можливість — це те, що може бути, а може і не бути».

Правило 3. Визначення не повинно бути внутрішньо суперечливим. Помилка, що виникає внаслідок порушення цього правила, називається «*contradictio in adjecto*» — «суперечність в прикметнику», тобто в дефінієнсі. Приклад: «Вартість є чуттєво-над-чуттєва річ» (з «Капіталу» К.Маркса).

Правило 4. Визначення не повинно бути заперечним, тобто його дефінієнс має містити тільки ствердження стосовно дефінієндуму. Помилковим буде намагання видати за визначення цілком істинне твердження: «Право не є сферою матеріального виробництва». Заперечення в цьому прикладі вказує лише на безліч можливих і ніяк не визначених доповнень до того, чим має бути право.

Правило 5. Слід мати на увазі, що кожному дефінієндуму може відповідати низка дефінієнсів: $Dfd = Dfn_1$ або Dfn_2 або ... або Dfn_n , тобто не існує абсолютно завершених і абсолютно досконалих визначень.

Саме це малося на увазі в «Дігестах» Юстиніана: «В цивільному праві будь-яке визначення небезпечне, бо мало таких, які було б неможливо перевернути» (Діг., 50, 17:20).

Правило 6. Визначення повинно бути ясним і чітким. Це означає, що застосовані в ньому терміни мають вживатися у загально-новідомому сенсі (сміслі), або принаймні обсяги (значення) термінів, що входять у дефінієнс, мають бути чіткими, тобто у дефінієнсах мають вживатися лише однозначні терміни, а не омоніми і багатозначні терміни. Завдяки цьому кожному дефінієнсу має відповідати тільки один дефінієндум.

Іншими словами, дефінієнс не повинен містити виразів, що у свою чергу потребують визначення. Порушення цього правила приводить до помилки «неясного визначення».

Приклади не-ясних визначень часто зустрічаються в працях німецьких філософів XIX ст. та їх сучасних наслідувачів: «Краса є індивідуально-неповторне вираження родового» (Гегель), «Ідея — мислиме ціле і граничне всіх речей» (сучасний автор).

Іноді за визначення видаються висловлення, що містять метафори. Ці метафори якоюсь мірою пояснюють дефінієндум, але як визначення є неясними. Приклади: «Філософія — цариця наук», «Лев — цар звірів», «Право — алгебра свободи» і т. ін.

5.2. Логічний поділ

5.2.1. Визначення логічного поділу

Знання відношень між поняттями дозволяє нам в разі не-обхідності конкретизувати обсяги понять. При такій конкретизації здійснюється логічний поділ (*divisio*).

Операція поділу полягає або в розбивці обсягу родового поняття на види, або в з'ясуванні всіх складових частин предмета міркування.

Структурними компонентами поділу є: ділене поняття, підстава (основа, принцип) поділу і члени поділу. Діленим називається вихідне поняття (*totus divisionis*, TD). Ознака, за якою здійснюється поділ, називається основою поділу (*principium divisionis*, PD). Види (частини), утворені в результаті поділу, називаються членами поділу (*membri divisionis*, MD).

Розглянемо приклади поділів.

1) Ліси поділяються на листяні, хвойні та змішані — тут поняття «ліс(и)» є діленим; ознака «форма листа дерева» є підставою поділу; види лісів, установлені після логічного поділу, є членами поділу.

2) Угоди бувають законними і незаконними — тут поняття «угода» є діленим; наявність або відсутність однієї з ознак предмета є підставою поділу; види угод, установлені після логічного поділу, є членами поділу.

3) Структурними підрозділами Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого є ректорат, факультети, кафедри, бібліотека, відділ кадрів, бухгалтерія, канцелярія, господарська частина, технічна служба — тут поняття «Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого» є діленим; ознака «частина цілого» є підставою поділу; конкретні підрозділи (ректорат, факультети, кафедри тощо), встановлені після логічного поділу, є членами поділу.

5.2.2. Правила поділу

Прагматична мета поділу полягає в тому, щоб «навести порядок» у наших знаннях про предмети міркування. Як добрий господар і добра господарка знають, де і що в них знаходиться в домашній майстерні, у гаражі чи на кухні, так і справжній професіонал знає, що є у його інтелектуальному багажі. Щоб досягти цього порядку, треба дотримуватися деяких простих правил логічного поділу.

1. Поділ має здійснюватися тільки за однією підставою.

Це правило впливає з принципу тотожності. Смісл даного правила в тому, що обрана підстава повинна бути постійною і її не можна змінювати в ході поділу. Правильно, наприклад, поділяти людей на чоловіків і жінок, або на повнолітніх і неповнолітніх, або

на дітей і батьків, але неправильно — на чоловіків, жінок, дітей і старих людей. В останньому випадку ознака статі була неправильно замінена на ознаку віку.

Це правило доповнюється наступним.

2. Члени поділу повинні взаємно виключати один одного.

Передбачається, що кожен окремий предмет повинен знаходитися в обсязі тільки одного члена поділу, тобто обсяги членів поділу не повинні перетинатися.

Не можна, наприклад, поділяти людей на правоздатних і дієздатних — їхні класи перетинаються, і разом із тим не всі люди одночасно є і правоздатними, і дієздатними. Наприклад, іноземні громадяни та особи без громадянства не мають деяких прав громадян України, а з другого боку, багато громадян України не мають повної дієздатності (неповнолітні, розумово відсталі і т.ін.).

3. Поділ повинен бути співмірним, тобто сума обсягів членів поділу має дорівнювати обсягу діленого поняття.

Це правило застерігає проти пропуску окремих членів поділу або додавання надлишкових членів, виявлених за іншою підставою. Помилковими, невичерпними будуть, наприклад, поділ людей за рівнем їхньої освіти на тих, що мають початкову, середню і вищу освіту (пропущені ті, хто не має ніякої освіти, має неповну середню (9 класів) і неповну вищу освіту в обсязі трьох курсів вищого навчального закладу).

4. Поділ повинен бути безперервним і вичерпним.

Це правило вимагає переходити від вихідного поняття до од- нопорядкових видів, але не одразу до підвидів одного з таких видів, тобто вимагає не робити «стрибків» у поділі. Наприклад, правильно поділяти людей на повнолітніх і неповнолітніх, по-внолітніх — на правоздатних і неправоздатних, правоздатних на дієздатних і недієздатних. Але неправильно поділяти людей на правоздатним і недієздатних — це буде стрибком у поділі, який до того ж не буде вичерпним.

5.2.3. Види поділу

Існує декілька видів поділу — за видотвірною ознакою, ди-хотомічний і мереологічний. Особливим (але несамостійним) видом поділу є класифікація.

Найбільш поширеним є поділ за видотвірною ознакою (його часто називають простим поділом).

У випадку простого поділу, наприклад, право може поді-лятися на приватне і публічне, або, за іншою підставою, на національне і міжнародне і т.ін.

Іншим видом поділу є дихотомічний поділ, або просто дихо-томія (буквально: поділ надвое — від грецьких слів *di* — два, *tomēo* — поділяю). Дихотомічний поділ спирається на факт на-явності чи відсутності певної ознаки, яка є підставою поділу.

При дихотомічному поділі (дихотомії) безліч людей розбивається на чоловіків і «нечоловіків», дітей і «недітей», «правоздатних» і «неправоздатних» тощо.

При мереологічному поділі здійснюється поділ цілого на частині. Наприклад, у теорії права прийнято вважати, що правова система складається з правових норм, правових інститутів і правосвідомості. Стаття 203 ЦПК України передбачає: «Рішення складається з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частини». Частини ці не мають характеру видів відносно роду, але поділ на ці частини нерідко є необхідним і з теоретичної, і з практичної точок зору. Для даного виду поділу справедливі всі правила, прийняті для інших видів поділу. Тому мереологічний поділ є таким же «законним» видом поділу, як і простий або дихотомічний.

Максимально важливим з наукової і практичної точок зору видом поділу є класифікація. Класифікація — це багатоступеневий, розгалужений поділ. Особливостями класифікації

є, по-перше, можливість сполучення в ній простого, дихотомічного і метареологічного поділів; по-друге, можливість послідовної зміни підстав поділу. На відміну від помилкового змішування підстав при звичайному поділі при класифікації зміни підстав цей факт завжди чітко вказується й улаштовується. Результатом класифікації є система супідрядних понять: ділене поняття є родом, нові поняття — видами, потім видами видів (підвидами), потім видами підвидів (сімействами, групами, підсімействами, підгрупами) тощо.

Прийнято розрізняти природну (наукову) і штучну (технічну, допоміжну) класифікації. Природна класифікація спирається на суттєві ознаки предметів, штучна — на несуттєві.

Прикладами природних класифікацій є запропонована Д.І. Менделєєвим періодична система хімічних елементів, класифікація елементарних частинок у ядерній фізиці, біологічна класифікація рослин і тварин, класифікація галузей права, перелік професій і посад у трудовому праві і т.ін. Будь-який кодекс законів містить класифікацію такого роду. Практичним застосуванням класифікації є класифікація угод і позовів у цивільному праві, кваліфікація злочинів у кримінальному праві тощо.

Прикладами штучних класифікацій є поділ людей на брюнетів, блондинів і шатенів; людей із прямим і кучерявим волоссям; алфавітні списки людей, предметів та й сам алфавіт — чому, наприклад, літера А стоїть на першому, а не, скажімо, на чотирнадцятому місці, — не відповідає ніхто. Проте ніхто і не стане заперечувати зручність штучної класифікації, що значно спрощує для нас орієнтацію в дійсності, заощаджує час на пошук потрібної інформації, допомагає організувати нашу діяльність.

Уміння правильно класифікувати є першою необхідною умовою послідовності думок і тому вимагає найбільшої уваги юристів, дозволяючи забезпечувати і зберігати в кожному окремому випадку струнку структуру міркувань.

Контрольні запитання

1. Чому визначенням надається таке важливе значення?
2. Як поділяються визначення на окремі види? Якими видами визначень найчастіше користуються юристи?
3. Чи є зв'язок між операціями визначення і логічного поділу?
4. Які види поділу найчастіше використовують-ся юристами?
5. Наведіть приклади різних визначень держави і права.
6. Як класифікуються форми державного уст-рою в сучасній теорії держави і права?